



Bomen bieden verkoeling aan de hindoetempel Sewa Dhaam in Den Haag.

Haagse gebedshuizen kiezen voor duurzaamheid

GELOVEN IN GROEN

In Den Haag, de meest gesegregeerde stad van Nederland werken moskeeën, tempels en kerken samen aan het verduurzamen van hun gebedshuizen. Religieuze verschillen of niet, als het om de energierekening of de tuin gaat, lopen ze allemaal tegen dezelfde uitdagingen aan. “We geloven dan misschien niet hetzelfde, we leven toch allemaal in dezelfde wereld.”

Tekst: Elleke Bal
Beeld: Jurriaan Brobbel

Wie door het tuinhok van de Haagse hindoetempel Sewa Dhaam loopt, passeert twee beelden van olifanten. Het voelt als een feestelijk welkom, ze steken hun slurf in de lucht. Rechts voor de ingang van de tempel zit olifantengod Ganesha op een troon, aan zijn voeten een muis. Het is een snikhete

dag, maar de bomen op het plein geven wat verkoeling. Overal rondom de tempel zijn gele afrikaantjes tot bloei gekomen. De rijkdom van de natuur is hier uitbundig aanwezig. Voorganger pandit Surindre Tewarie komt net aangelopen. “Je kunt duurzaamheid niet los zien van het hindoeïsme”, vertelt de pandit terwijl hij rondleidt door het hindoecentrum. Hij

noemt begrippen als *karma* en *prakriti*. Karma gaat over de toekomst van onze kinderen, zegt Tewarie: “Wat je zaait, zul je oogsten.” Het begrip *prakriti* betekent: “We zijn allemaal onderdeel van de natuur: daar moet je dus aandacht aan schenken.” Bovendien, redeneert de pandit, mediteren hindoes veel. Voor mediteren heb je schone lucht nodig. Dat we die lucht gratis

hebben gekregen betekent niet dat we er geen aandacht aan hoeven te schenken. Mede daarom hebben we als bestuur van deze tempel nu gezegd: we moeten onze CO₂-uitstoot verminderen.”

Dat is makkelijker gezegd dan gedaan. De grootste hindoetempel van Nederland zetelt in een scholencomplex uit 1923. Het pand in de wijk Laakkwartier onderging de afgelopen jaren een heuse transformatie van een rechthoekig onderwijsgebouw tot een weelderige tempel met elf koepels ontworpen volgens traditionele Indiase architectuur. Maar de houten kozijnen, het enkel glas, de verouderde lichtinstallaties en het verwarmingssysteem bleven. Met als gevolg dat het gebedshuis een aantal “handicaps” heeft, zoals de pandit het noemt. “De isolatie is bijvoorbeeld slecht.”

In de kamer voor vedische astrologie ruik je hoe vochtig dit pand is. In de ontmoetingsruimte zijn de ruitjes zo dun dat het hier in de winter ijskoud zal zijn. Er is werk aan de winkel. En juist daarom is de pandit blij met de nieuwe duurzaamheidskring van gebedshuizen in Den Haag. “Dit project

motiveert ons om actie te ondernemen. Die kunststofkozijnen en het dubbelglas moeten er komen.”

Energieneutraal in 2030

Vorig jaar is er in Den Haag een opmerkelijk project van de grond gekomen. Op initiatief van de gemeente hebben kerken, moskeeën en tempels in de stad zich verenigd in een ‘duurzaamheidskring’. Hindoes, moslims en christenen – van orthodox tot vrijzinnig – komen drie keer per jaar bij elkaar om ervaringen te delen met zonnepanelen, eetbare planten, waterbesparende kranen en de energierekening. De gezamenlijke doelstelling: CO₂ besparen en het thema duurzaamheid op het netvlies van gelovigen krijgen. Vorig jaar hebben zo’n vijftien gebedshuizen een quickscan laten uitvoeren om te kijken hoe ze ervoor staan op het gebied van duurzaamheid. Ze ontvingen daarbij een rapport met aanbevelingen, waar ze de komende tijd mee aan de slag gaan.

Dat de gemeente en gebedshuizen in Den Haag samenwerken is niet vanzelfspre-

kend. Onlangs werd gemeentelijke subsidie aan Haagse moskeeën nog bediscussieerd in de Haagse gemeenteraad. De vorige Haagse burgemeester Jozias van Aartsen besloot een paar jaar geleden om stembureaus uit kerken te verplaatsen omdat dit in strijd zou zijn met de scheiding tussen kerk en staat.

“Als het om duurzaamheid gaat is het anders”, zegt Willem Jansen van *Initiatives of Change (IofC)*, de organisatie die deze duurzaamheidskring begeleidt. De gemeente Den Haag heeft zich tot doel gesteld om in 2030 energieneutraal te worden, maar dat kan niet zonder de hulp van bewoners, bedrijven en maatschappelijke instellingen. “Alle maatschappelijke spelers moeten hieraan meewerken, dus ook de gebedshuizen.”

Initiatiefnemer van het project is Jetty Karthaus, projectleider voor de dienst publiekszaken van de gemeente Den Haag. Ze kwam op het idee toen ze bezig was met een project genaamd ‘Hou van je huis’, dat woningeigenaren wil verleiden om energie te besparen. Haar aandachtsgebied lag in



Pandit Surindre Tewarie:
“De isolatie van deze tempel
is slecht.”



Ramazan Odek van de Mescidi Kubamoskee (rechts) is trots op zijn zonnepanelen.

de wijk Laakkwartier, waar veel verschillende bevolkingsgroepen wonen. Sommige van die groepen kon ze moeilijk bereiken. “Maar het viel me op dat veel mensen in Laak gelovig waren”, zegt Karthaus. “Toen dacht ik: misschien kan ik via het geloof iets bereiken. Toen ik me daarin ging verdiepen, zag ik zoveel raakvlakken met duurzaamheid dat ik ervan overtuigd raakte dat we hier iets mee moesten.” Twee jaar geleden organiseerde ze daarom samen met buurtorganisatie Quartier Laak een thema-avond in Laak, genaamd ‘Geloven in Groen.’ Daar kwamen veel geïnteresseerden op af. Achteraf vroeg ze deelnemers of ze niet vaker over dit thema wilden praten, maar ze kreeg weinig reactie: het project leek te stranden.

Stokpaardje

Maar Karthaus gaf niet op. De gemeente Den Haag kende destijds al verschillende duurzaamheidskringen. Drukkerijen, musea en theaters hadden zich verenigd rondom dit thema. Uiteindelijk dacht Karthaus: waarom starten we geen kring van gebedshuizen? De gemeente gaf toestemming. En Karthaus kwam uit bij Willem Jansen van Initiatives of Change, een wereldwijde organisatie die streeft naar positieve

verandering in de wereld, met een afdeling in Den Haag. Jansen is godsdienstwetenschapper en werkte jarenlang als pastoraal missionair predikant voor Stichting Stad en Kerk (Stek). Hij heeft een groot netwerk van contacten in Haagse gebedshuizen en werkte binnen IofC al aan een project waarin hij bevolkingsgroepen aan elkaar probeerde te verbinden.

De link was snel gelegd: IofC zou de duurzaamheidskring gebedshuizen begeleiden. Voor Jansen een uitdaging. Hij wilde het project uitbreiden buiten Laakkwartier, maar wist dat het niet vanzelfsprekend zou worden dat christenen uit een welgestelde Haagse wijk een moskee in de Schilderswijk binnen zouden stappen om over duurzaamheid te gaan praten. Samen met zijn collega's ging hij de boer op om gebedshuizen te vragen mee te doen. De eerste twee bijeenkomsten van Geloven in Groen werden georganiseerd in de Indonesische Al-Hikmah Moskee. “Dat was voor sommigen best lastig”, geeft Jansen toe. “Niet iedereen wilde z'n schoenen uitdoen. Maar we hebben er iets op bedacht: ze hebben een tasje om hun schoenen heen gedaan. En ze wáren er wel.”

Jansen vertelt over zijn “stokpaardje”. In de interreligieuze dialoog gelooft hij niet zo.

Mensen zijn dialoogmoe, zegt hij. In plaats daarvan zou om *diaprxaxis* moeten gaan: de reflectie op de interreligieuze praktijk. Geloven in Groen is daar in zijn ogen een mooi voorbeeld van. “Samen actie ondernemen, dan komt het gesprek over spiritualiteit en theologie vanzelf mee. Het samenwerken aan duurzaamheid overstijgt de leerstellingen.”

Water besparen in moskee

Van de Sewa Dhaamtempel in Laakkwartier, is het een paar straten lopen naar de Turkse Mescidi Kubamoskee. Ramazan Odek staat buiten, en wijst trots naar de zonnepanelen op het dak. Het zijn er veertien. De panelen op de moskee zijn collectief zijn aangekocht samen met tien Turkse families uit de wijk. De mensen zijn nu een beetje jaloers op die families, lacht Odek, want de aanschafkosten van de panelen hebben ze er al lang en breed uit. Duurzaamheid is belangrijk in de islam, zegt Odek, in de jaren negentig een van de oprichters van deze moskee. Volgens de islam heeft Allah de mens als hoeder van de schepping aangesteld. En de profeet Mohammed heeft gezegd: “Plant een boom, zelfs als je weet dat de wereld morgen zal vergaan.” De imam preekt wel eens over duurzaamheid, vertelt Odek. Zoals laatst, toen het ging over de rituele wassing, *woedoe*. “Dat kan met heel weinig water, je hoeft de kraan niet te laten stromen.” In moskeeën wordt door het ritueel van de wassing soms te veel water verbruikt. Namens de Mescidi Kubamoskee neemt Odek deel aan Geloven in Groen. Daar heeft hij van verschillende moskeeën gehoord dat ze denken aan waterbesparende kranen. Het lijkt hem wel wat, maar de moskee zit ook met een probleem: het pand groeit namelijk uit zijn jasje door de groeiende groep gelovigen. Het maakt besluiten voor de lange termijn moeilijk. Al zijn wel vorige week nog alle tl-buizen in de gebedsruimte vervangen door ledlichtbalken. “Dat zijn toch kleine dingen die je kunt doen”, zegt Odek. Jetty Karthaus van de gemeente Den Haag ziet ook het obstakel dat Odek noemt. “Een langetermijnvisie is belangrijk als het om duurzaamheid gaat”, zegt ze. “Je moet ver vooruit kunnen kijken en kunnen sparen om je doelen te bereiken. Dit zijn nog wel

eens lastige zaken voor gebedshuizen waar vrijwilligers de dienst uitmaken en bestuurders regelmatig wisselen.”

Verkoeling

Het is precies waar Geloven in Groen ondersteuning biedt. Inmiddels hebben vier bijeenkomsten plaatsgevonden, waar afwisselend zo'n twintig tot dertig gebedshuizen aan deelnamen. Experts gaven presentaties over duurzame maatregelen en de financiering daarvan. Het thema duurzaamheid wordt breed gezien, zegt Karthaus. Een van de harde doelstellingen is om CO₂ te besparen. Maar ook waterbesparing en afvalscheiding komen aan de orde en de aanleg van tuinen wordt gestimuleerd. Hoe meer groen, hoe beter, zegt Karthaus. “De stad versteent, een probleem voor de waterhuishouding. Den Haag kent ook hitte-eilanden en groen zorgt voor verkoeling.”

Overigens gaat het geld dat de gemeente beschikbaar stelt voor Geloven in Groen alleen naar de projectorganisatie en de quickscans, die worden uitgevoerd door een onafhankelijke partij. Gebedshuizen krijgen geen subsidie voor het toepassen van duurzame maatregelen, zegt Karthaus, al kan de gemeente wel tips geven over organisaties die subsidie verstrekken. De uitkomsten van de eerste quickscans waren



Ambtenaar Jetty Karthaus: ‘Toen dacht ik: misschien kan ik via het geloof iets bereiken’

voor Karthaus geen verrassing. Er kan veel bespaard worden, zegt ze. Overal kan de energierekening omlaag.

De valkuil is dat veel gebedshuizen meteen aan zonnepanelen denken, zegt Karthaus. Energie opwekken is eigenlijk pas het sluitstuk van de *trias energetica*. Begin met isoleren, kijk daarna naar zuinige installaties en dan pas naar zonnepanelen. “Wat voor energiebron je ook gebruikt, als je niet isoleert heb je meer energie nodig. De productie van zonnepanelen is milieubelastend, het is veel logischer om eerst te isoleren.” Voor oude monumentale panden zoals rooms-katholieke kerkgebouwen is de situatie net iets anders, beaamt ze. “Daar kun je beter kijken naar plaatselijk verwarmen.” Echt duurzame maatregelen nemen is dus nog niet zo eenvoudig, er komt veel bij kijken. Maar juist daarom is het ook zo waardevol om ervaringen te delen, zegt Karthaus.

Sluipwespen

Op een warme middag zit Gijsbert Pellikaan op een heuveltje voor het kerkgebouw van de gereformeerd-vrijgemaakte gemeente. Hij is van huis uit bioloog, voordat hij met pensioen ging werkte hij voor Landschapsbeheer Zuid-Holland. Zijn kennis en ervaring heeft hij de afgelopen jaren goed kunnen gebruiken in het aanleggen van een bloeiende kerktuin.

De Morgensterkerk is een koploper op het gebied van duurzaamheid. Het gebouw stamt uit de jaren vijftig, dat deze kerkelijke gemeente vijftien jaar geleden heeft gekocht. Twee jaar geleden is het pand verbouwd, geïsoleerd en van dubbelglas voorzien. Op het dak liggen 54 zonnepanelen. En in de afgelopen jaren is er aan een tuin gewerkt. De parkeerplaats en de groenstrook naast de kerk zijn aangepakt. Dit was overigens ook onderdeel van het project ‘Hart voor de schepping’ van A Rocha, een natuurbeschermingsorganisatie van christenen, waarin Pellikaan ook actief is.

“Die groenstrook was een oerwoud”, zegt Pellikaan. “We hebben staan schoffelen en schoffelen.” Inmiddels is het stuk grond een klein paradijsje geworden. Kleurige bloemen schieten omhoog, rondom de lupineplanten zoemen bijen en het insectenhotel dat Pellikaan bouwde is in gebruik genomen door sluipwespen. De tuin is eigen terrein, maar buurtbewoners hebben recht van overpad. De tuin geeft aanspraak, zegt Pellikaan. “Dan lopen mensen langs en maken even een praatje, om te zeggen dat het mooi is geworden.”

Met duurzaamheid bezig zijn is voor Pellikaan vanzelfsprekend. “De zorg voor de schepping hoort erbij voor een christen. Het is niet iets extra's.” Ook tijdens diensten besteedt de Morgensterkerk aandacht aan duurzaamheid, bijvoorbeeld tijdens ‘groene zondagen’. Bij Geloven in Groen deelde Pellikaan zijn ervaringen met het aanleggen van de tuin. En hij onderzoekt met een aantal andere gebedshuizen de mogelijkheid om de overtollige energie van de zonnepanelen met de buurt te delen. Om samen met mensen van andere geloven over duurzaamheid na te denken, noemt hij waardevol. “We geloven dan misschien niet hetzelfde, we leven toch allemaal in dezelfde wereld.” ●



Gijsbert Pellikaan bij het kastje dat toont wat de zonnepanelen van de Morgensterkerk opleveren.